

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

Əlyazması hüququnda

SEYİD FAZİL MİRMƏHƏMMƏD OĞLU HÜSEYİNİ

**SEYİD İSMAYİL CÜRCANİNİN
“ZƏXİREYƏ-XARƏZMŞAHİ” ƏSƏRİ VƏ ONUN TİBB
ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU**

İxtisas: 5506.00 – İxtisaslaşdırılmış tarix

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2013

Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Tərcümə və İnformasiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Fərid Urxan oğlu Ələkbərli

Tarix üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponetlər:

Şahin Fazil oğlu Fərzəliyev

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Məcid Allahverdi oğlu Xəlili

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
“Azərbaycan tarixi” kafedrası

Müdafiə 26 oktyabr 2013-cü il tarixdə saat ____-da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.211 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/D.01.211 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “____” _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**B/D.01.211. Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:**

E.A.ŞİXƏLİYEV
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İnsan düşüncə elementinə və nitq qabiliyyətinə malik olan yeganə məxluq olaraq tarixən məhz danışmaq və yazı yolu ilə öz fikirlərini, düşüncələrini və baxışlarını ifadə etmişdir. Müqəddəs Quranda buna “Elmətül-bəyan” (bəyan elmi) deyilir. Şübhəsiz ki, bu gün elmin müxtəlif sahələrində insanların inkişaf və tərəqqiyə nail olmaları, elm və biliyin bir nəsilə digər nəslə ötürülməsi sayəsində olmuşdur. Dünya elmlərinin gələcək nəsillərə ötürülməsi məhz əlyazmalar və kitabələr vasitəsilə olmuşdur. Kitabə və əlyazma formasında olan əsərlər mahiyyətinə, əhəmiyyətinə və qədimiliyinə görə biri-birindən fərqlənirlər. Onların bəziləri əhəmiyyət və dəyərinə görə digərlərindən daha üstün olmuşdur. Müəyyən dövrə qədər dahi şəxslərin fikirləri və təcrübə sayəsində əldə etdikləri biliklər kitabə formasında saxlanılırdı. Daha sonra isə bunlar əlyazma və kitab formasında hazırlanmağa başlandı. Kitablار tarix boyu müxtəlif formalarda və növlərdə hazırlanmışdır. Onların yazılışında qələm və mürəkkəbdən istifadə olunurdu. Bununla da tədricən biri-birinə bağlı ifadələrdən ibarət olan və özündə bitmiş bir fikri əks etdirən sətirlər meydana gəldi. Keçmişdə yaşayıb yaratmış alimlərin və dahilərin müxtəlif elm sahələri ilə bağlı biliklərini və düşüncələrini özündə əks etdirən böyük və zəngin bir ədəbiyyat və əlyazmalar vasitəsilə biliklərin və elmi metodların gələcək nəsillərə ötürülməsi mümkün oldu və müxtəlif xalqların bir-biri ilə daha yaxından tanış olmalarına imkan yarandı. Kitab və kitabxanalar düşüncə sahiblərinin və mütəfəkkirlərin bilik və təcrübələrini özündə cəmləşdirməklə yanaşı, bütün bu məlumatları yeni informasiya əldə etməyə maraqlı olan tədqiqatçılar arasında yaymaqla düşüncələrin formalaşmasında və cəmiyyətin intellektual imkanlarının yüksəldilməsində əsas və başlıca rolunu ifadə etmişdir. Görkəmli alim Dekart deyir: “Hər bir ölkənin mədəniyyəti bu ölkənin kitablarının əzəmət və dəyəri qədər qiymətlidir”.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, tibb elmi tarixən mühüm elmlərdən biri sayılmışdır. Tibbin tarixi, insanın cismi və ruhi sağlamlığını

¹ نور محمدی، غلامرضا، نگارش احادیث طیبی، مجله پژوهش حوزه، شماره 1383، 18

əsrilər boyu təmin edən və onun keşiyində duran prinsiplər, adət və ənənələr silsiləsindən bəhs edir. Keçmişdəki həkimlərin təmənnəsiz təlimatları ilə xalqın istifadəsinə verilən metod və qaydalara xalq tərəfindən əməl olunurdu. Qədimdə Azərbaycanda, İranda, Romada, Yunanıstanda və Misirdə, eləcə də dünyanın bütün sivil ölkələrində yaşayan xalqlar tibb elmindən məlumatlı idilər. Təbabətlə məşğul olanlar bəzən xəstəliklərin seyr və cadu ilə müalicəsi sahəsində fəaliyyət göstərirdilər. İlk dəfə olaraq Hippokrat müalicədə xurafatlara yol verilməsinə son qoydu və bunu məbəd çərçivəsindən kənara çıxardı. O, ölümün və həyatın dünyanın sistemli qanunlarına uyğun olduğunu sübut etmişdi.² Bundan başqa sosial məsələlərlə yanaşı təbib üçün xüsusi vicdan qaydaları müəyyənləşdirdi ki, müasir zamanda onu Hippokrat andı olaraq adlandırırlar. Bütün həkimlər fəaliyyətə başlamazdan öncə bu andı içməlidirlər. Hal hazırda keçmiş təbiblər və həkimlərin xalq üçün məsləhət gördükləri bütün metod və üsullar ümumilikdə ənənəvi təbabət adlandırılır. Ənənəvi təbabət təbiət, onun əsasları, eləcə də insanla təbiət arasındakı əlaqəyə əsaslanan elmi əsaslardan təşkil olunub. Belə ki, insan əslində təbiətdə olan 4 elementdən yaranmışdır və təbiət qoynunda böyüyərək yaşayır, xəstələnir və nəticə etibarlı ilə dünyadan köçür. Tibbi xidmətlər müasir avadanlıqlardan istifadə olunmaqla göstərilən ölkələrdə, ənənəvi təbabətin yerinə bir çox hallarda “mükəmməl tibb”, “alternativ tibb” və “qeyri ənənəvi tibb” kəlmələrindən istifadə edilir.³ Tibbin tərifli Ərəb dilində müalicə, xəstəliyin sağaldılması, fiziki və psixoloji üsullarla müalicə, eləcə də seyr və cadudan yararlanmaqla xəstəliyin sağaldılması kimi verilmişdir. İbn Sina “Qanun” kitabının başlanğıcında deyir: “Tibb mərifətin bir budağıdır ki, sağlam və xəstə vaxtlarda insan bədəninə nəzarət edir. Məqsəd isə bundan ibarətdir ki, lazımı vasitələrdən istifadə etməklə sağlamlığın qorunması və xəstəliklərin müalicəsi mümkün olsun”.

Qeyd etmək lazımdır ki, İslamdan öncəki dövrdə İran-İslam tibbi 4 əsas tibbi elm mərkəzinin davamı və sintezi sayılır. Tibb sahəsində əsas və başlıca sayılan bu dörd mərkəz Yunanıstan

² روازاده، حسين، تاريخچه طب سنتی در ايران، ماهنامه موعود، سال چهاردهم، شماره 111، 1389

³ WHO Traditional medicine strategy 2002-2005. Geneva, 2002.

(İsgəndəriyyə və daha sonra İntakiya), Siryan (Nəsibin və daha sonra Ədsa), Hindistan və İranda (Cundişapur) olan mərkəzlərə şamil olunurdu. Bu arada İslam tibbinə ən çox təsir göstərən mərkəz Cundişapur Mərkəzi idi.⁴

Müsəlman təbiblər tibb elmi üzrə kitab və əsərlər yazaraq bu istiqamətdə yeni-yeni nailiyyətlərə imza atdılar. Tarixçilər Hicri-Şəmsi təqvimini ilə üçüncü əsrin ortalarından başlanan bu yeni dövrü yaradıcılıq əsri adlandırdılar. Bu dövrün fenomenlərindən biri “şəriət hökmlərinə əsaslanan təbabət” metodlarının yayılması idi. Bu metodlar tədricən İslamın Peyğəmbəri Həzrəti Məhəmmədin (s) dilindən buyurulan hədislər, eləcə də şiə imamlarının (ə) insanın fiziki durumu, sağlamlığı və təbabət elminə dair məsələlər barədə dediklərinə əsaslanırdı. Bu arada İbn Qeym Cuziyyənin “Tibbün-nəbəvi”, İbn Tövlünün “Əl-mühəl ər-rəvi fit-tibb ən-nəbəvi”, eləcə də “Tibbüs-sadiq”, “Tibbür-riza” və “Tibbül-baqir” kimi əsərləri sadalamaq olar.⁵ X əsrin sonlarına qədər İslam aləmi tibb kitabların yazılmasında əvəzsiz yardımları olan 3 böyük və dahi təbibin yaradıcılığının şahidi olmuşdur. Bu 3 dahi şəxs deyəndə Təbəri, Razi və Əhvazini nəzərdə tutulurdu. Bu böyük şəxsiyyətlərin hər biri İranlı idi və bir müddət xilafət mərkəzlərində tədris və təhsil ilə məşğul olmuşdular. Onların müəllifi olduqları əsərlər ərəb dilində yazılmış bir çox əsərlər arasında öz əhəmiyyəti və əhatəliliyi ilə fərqlənirdi. Belə ki, məhz bu əsərlər tibb sahəsində bir çox mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasında effektiv rola malik olmuşdur. Bu proses daha sonralar digər böyük təbib və dahi şəxsiyyət Seyid İsmayıl Cürçani tərəfindən zirvə nöqtəsinə çatdırılmışdır. Orta əsrlərdə yalnız müsəlman aləmində deyil, bütün tibb dünyasında elmi tədqiqatlar demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Elmi biliklər yalnız bir məkandan digərinə ötürülmə yolu ilə nəsil-dən-nəslə keçirdi. Elmin ötürülməsi zamanı onda bəzi düzəlişlər və təkmilləşdirmələr olurdu ki, müsəlman alimləri bu işdə özlərinə məxsus təşəbbüslər irəli sürmüşlər.

Bütün əldə olunan və onlara əlavə edilən bu məlumatlar

⁴ الگود، سیریل، تاریخ پزشکی ایران و سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه دکتر باهر فرقانی، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، 1386،

⁵ موسوی بجنودی، کاظم، دایره المعارف بزرگ اسلامی، جلد 13، 1362

toplusu Razi, Əhvazi, Zəhravi, İbn Sina, Cürcani və digərlərinin əl yazmalarında aydın görünür. Bu qiymətli əsərlərin latın dilinə tərcümə edilməsi qərbdə təbabətin çiçəklənməsinə səbəb oldu. İslam tibbinin dünya, xüsusilə qərb ölkələrinin tibb elminə xidmət etməsi qədimdəki əlyazmaların qorunub saxlanması və onlar istinad edərək tibb mövzusunda yeni əsərlərin ərsəyə gətirilməsi yolu ilə mümkün olmuşdur. Yunanların bir çox qədim kitabları məhv olaraq aradan getməsinə baxmayaraq bu əsərlərin tazi dilinə tərcüməsi hələ də qalmaqdadır. Həmin bu tərcümələr də daha sonralar yenidən latın dilinə tərcümə edilmişdir. Bir sözlə XI-XII yüzilliklərdə İslam aləmində tibb elminə dair əl yazma nüsxələrinin tərcümələri qərb tibbində İslam tibbinin təməlini qoydu. İslam tibbinin qərb ölkələrində nüfuzu elə bir səviyyədə idi ki, hər kim peşəkar həkim olmaq iddiasında olarsa mütləq İbn Sinanın əsərlərini oxumalı idi. Qərbdə təbabət sahəsində fəaliyyət göstərən alimlər Hippokrat və Calinusa hörmət etdikləri kimi İbn Sinanın bilik və metodlarına da böyük əhəmiyyət verirdilər. Tədqiqatların dəqiq nəticələrinə şamil olan əlyazmaların meydana gəlməsində aktiv rol oynayan müsəlman mütəfəkkirlər özlərindən sonra dəyərli və qiymətli bilik xəzinəsi qoyub getdilər. Bu əlyazmaların böyük bir hissəsi təbabət barədə elmi məlumatları özündə əks etdirir. Müsəlman təbiblərin elmi əsərləri əl yazma şəkildə hazırlanmış, qorunmuş və istifadə olunmaqdadır. Aparılan araşdırmalar bunu deməyə əsas verir ki, İran İslam Respublikası daha çox əlyazma nüsxələrinə malik ölkələrdən biridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Seyid İsmayıl Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin ümumi formada araşdırılması və onun tibb elminin inkişafındakı rolunun dəyərləndirilməsindən ibarətdir. “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri tibb elmi barədə dərin və zəngin məlumatlara şamil olunan ən qədim və mühüm tibbi ensiklopediya sayıldığı üçün onun araşdırma obyektı olması və digər tibbi əsərlərlə müqayisəli təhlili mühüm və son dərəcə zəruri işdir. Əvvəlcə də qeyd edildiyi kimi, hal-hazırda bir çox aparıcı dövlətlərdə ənənəvi təbabətə xüsusi diqqət göstərilir. Elə buna görə də əsərin araşdırılması bir çox məsələlərin aydınlaşmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa əsərinin müəllifi barədə daha ətraflı məlumatların verilməsi, əsərin kitabşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən

dəyərləndirilməsi, yazılış, ədəbiyyat üslubunun öyrənilməsi, mühüm fəsilləri və bölmələrinin araşdırılması, gündəmə gətirilən mövzular barədə müəllifin fikirlərinin müasir tibb elmi ilə müqayisə edilməsi, eləcə də müəllifin digər əsərlərinin öyrənilməsi hazırkı tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrinə daxil olur. Xüsusilə bir məqama da toxunmaq lazımdır ki, “Zəxireyi-Xarəzmşahi” əsərinin araşdırılması tibb barədə yazılan çox sayda qədim əsərlər və əlyazmalar barədə dolğun məlumat əldə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda bu əsəri dərinlən öyrənilməsi bir çox yeni və bu vaxta qədər gündəmə gətirilməyən metod və qaydaların üzrə çıxarılması prosesinə töhfə verə bilər.

Tədqiqat işinin metodologiyası. Bu tədqiqat işi Cürcaninin müəllifi olduğu əsərlərin, xüsusilə “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin öyrənilməsi və təqdimatı, eləcə də tibb elminin inkişafında onun rolu barədə elm və tibb sahəsində fəaliyyət göstərən insanlara məlumat verməkdir. Seyid İsmayıl Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin İranın mühüm kitabxanalarında mövcud olan əlyazma nüsxələri tədqiqat predmeti olmuşdur. Tədqiqat zamanı araşdırılan və bir araya gətirilən materiallar kitabxanalarda saxlanılan ədəbiyyat və əlyazmalardan istifadə olunmaqla həyata keçmişdir. Araşdırma və tədqiqat zamanı 750 min ifadədən ibarət “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərindən (745 böyük səhifə, hər səhifədə 31 sətir və təqribən 1000 söz vardır) mənbə olaraq istifadə edilmişdir. Sözü gedən nüsxə 1210-cu ildə (h.q 603-cü il) yazılmışdır və onun müəllifinin adı məlum deyil. Bu nəfis nüsxə 1977-ci ildə Səidi Seyrcaninin söyləri ilə fotoçapla İran Mədəniyyət Fondu tərəfindən 249 kodu ilə çap edilmişdir. Bu nüsxə təqribən kamil, qədimi və dəyərli nüsxələrdən biri sayılır. Materialların toplanması üçün istifadə olunan metodlar, mövzulardan istifadə, kitabın məzmunu və strukturu, eləcə də bu əsərlə əlaqədar digər tədqiqatçılar tərəfindən aparılan araşdırmalar sənədlə və kitabxana xarakterli olmaqla yanaşı təhlil və analiz edilmişdir.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiya işinin əsas mənbəşünaslıq bazasını Seyid İsmayıl Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri təşkil edir. Bundan əlavə işin yazılmasında Əxəveyninin “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb”, Razinin “Əl-Mənsuri fit-tibb”, Məcusiyyə Əhvazinin “Kitabül-məlik”, İbn Sinanın “Qanun”

və s. məşhur həkimlərin tibbi əlyazmalarından, tarixi tibbi materiallardan o cümlədən Azərbaycan, fars dilində olan tibbi kitab və məqalələrdən, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mövzuya aid mövcud olan əlyazmalardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti. İlk öncə bunu qeyd etmək lazımdır ki, insan axtarışlarının nəticəsi olaraq nəticəyə çatanda və həqiqəti başa düşəndə ruhən rahatlıq tapır. Elə bu səbəbdən də tədqiqat və araşdırma tarix boyu davam etmişdir. Bugünkü gündə şahidi olduğumuz elm sahələri birdən meydana gəlməmişdir. Belə ki bu sarayın əsaslarını təşkil edən ilk daşlar keçmişdəkilər tərəfindən qoyulmuş, zaman keçdikcə isə bu bina yeni gələn nəsilər tərəfindən formalaşaraq indiki vəziyyətə gətirilmişdir. Tibbin tarixinin başlanğıcını müəyyənləşdirmək daima tarixçilər, tibb yazarları və tədqiqatçılarının araşdırma və tədqiqat predmeti olmuşdur. Onların bir çoxu öz əsərlərinin başlanğıc hissəsini tibbin tarixinin, xəstəliklərinin mənşəyinin və onların müalicə yollarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də dərman preparatlarının hazırlanması işinə ayırmışlar. Tibb və təbabətin tarixi enişli və yoxuşlu olmuşdur. Müxtəlif xalqlar tibb elmlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsində böyük rola malik olublar. İslamda tibb elminin inkişaf tarixində bir çox şəxsiyyətlər – Razi, Əbu Əli Sina, Zəhravi, Cürçani, Farabi və digər alimlərin çoxsaylı söyləri və misilsiz fəaliyyətləri ilə tibb sahələrinin inkişafı və çiçəklənməsi işində yaxından iştirak edərək əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Biliklərin, o cümlədən tibb elminin ötürülməsində mühüm rola malik olan vasitələrdən biri tibb elmindən bəhs edən və ötən əsərlərdən indiki zamana qədər gəlib çıxan əlyazmalardır. Bu əlyazmalar bir zamanlar tibb elmində xüsusi bacarığa malik olan təbiblər və alimlər tərəfindən qələmə alınmışdır. Həqiqətən də əlyazmalar qədim dünyamızda elm və mədəniyyətin inkişafı istiqamətində yorulmadan çalışan sələflərimizdən bizlərə miras qalmış dəyərli yadigardır. Əlyazmaların məzmunu barədə araşdırma və tədqiqat aparmaq, mövcud əlyazma və kitabələrlə tanış olmaqla yanaşı keçmiş təbiblərin bilikləri və elmi barədə daha çox məlumatların əldə edilməsi və onların istifadə etdikləri metodların müasir tibb metodları ilə müqayisəsi üçün imkanlar yaratmış olur. Elə bu cəhətdən də qədim təbiblərin təcrübələri, məharətləri və biliklərindən məlumatlı olmağın zəruriliyi inkaredilməzdir. Şübhəsiz

ki, onlardan bizlərə miras qalmış əsərlər daima tədqiqatçıların və elm adamlarının diqqət mərkəzində olmalı və müasir elmlərin, xüsusilə tibb elminin daha da təkmilləşdirilməsində bu əsərlərdən effektiv şəkildə və yüksək səviyyədə istifadə olunmalıdır. Müsəlman alimlər və təbiblərin müəllifi olduqları tibb əsərləri xüsusilə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Bunlara misal olaraq, Razinin “Əlhavi”, Əbubəkr Rəbi bin Əhməd əl-Əxəveyni əl-Buxarayinin “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb”, İbn Sinanın “Əl-Qanun fit-tibb” və bunlar kimi digər əsərlərin adlarını sadalamaq olar. İranlı və müsəlman mütəfəkkirlərdən olan və XII əsrdə yazıb yaradan, özündən sonra dəyərli əsərlər miras qoyan və elm tarixi üçün ciddi sütunlardan sayılan əsərləri ilə tanınan dahi təbib Seyid İsmayıl Cürcaninin adını çəkmək yerinə düşər. O, qiymətli və dəyərli əsərləri ilə qədim və müasir təbabət tarixində keçmiş və indiki zaman arasında mühüm körpü sayılır. Cürcaninin elm sahəsindəki xidmətlərinin və yazdığı əsərlərin əhəmiyyətinin tam və aydın şəkildə araşdırılması mümkün olmasa da, onun müəllifi olduğu bəzi əsərlərin, xüsusilə ən mühüm tibbi ensiklopediya adlanan “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin araşdırılması və təhlil edilməsi mümkün sayılır. Bu araşdırma üç cəhətdən əhəmiyyətlidir:

Birincisi, mütaliə predmeti olan kitabın əlyazma olması;

İkincisi, araşdırma predmeti olan əsərin məzmunu (tibb);

Üçüncüsü, bu əsərin fars dilində qələmə alınması.

Bu əsərlərin əhəmiyyəti onların zahiri görünüşü və nəfis bir şəkildə bəzədilməsində deyil, tibb tarixinin daha yaxından öyrənilməsi və müqayisəli tətbiqindədir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində Seyid İsmayıl Cürcaninin müəllifi olduğu “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin mahiyyətinin, mövzusunun və məlumatlarının düzgün təhlil edilməsi, bu əsərdən öncə və sonra yazılmış əsərlərlə müqayisəli tətbiqi, praktik cəhətdən əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrümüzdə bəşəriyyətə xidmət edən elm sahələri dərin tarixi köklərə malikdirlər. Məhz buna görə də dəyərliliyi və zənginliyi ilə misli-bərabəri olmayan əsərlərin öyrənilməsi istər nəzəri, istərsə də praktik cəhətdən diqqət mərkəzində saxlamaq və bu istiqamətdə əldə olunan nəticələrdən effektiv şəkildə istifadə etmək lazımdır.

Bir məqama toxunmaq lazımdır ki, IV əsrdə Avropada

faciəli hadisələr baş verdi və Romanın süqutundan sonra, bütün Avropada cəhəlat dövrü başlandı, savadsızlıq və dini fanatizm hökm sürdü, qədim təbabət unuduldu, xəstəxanalar və həkimlər yoxa çıxdı. Avropa bu boşluqları doldurmaq üçün Şərqa müraciət etdi. Müsəlman təbiblərinin ən məşhur əsərləri (İbn Sinanın “Qanun”, Seyid İsmayıl Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri, Razini “əl-Havi”, Əli İbn Abbasın “Kitabül-məliki”, Əbülqasım Zəhravinin “Risalətül-cərrahi” və s.) latın dilinə çevrilərək, Qərbi Avropada yayıldı və orada tibb elminin dirçəlməsinə və inkişafına təkan verdi. Beləliklə, tibb elminin Avropada inkişafı müsəlman tibbinin təsiri ilə bağlıdır. Bəzi müasir Avropa alimləri İslam təbabətinin qeyri-orijinal olmasını söyləyirlər. Guya müsəlman təbibləri kitablarını büsbütün qədim yunan risalələrindən köçürüblər. Bu heç də belə deyil. Tarix boyu bütün xalqlar öz qonşuları ilə mədəni və elmi mübadilə edib, nəyi isə verib, nəyi isə götürüblər. İlk mərhələdə Hippokrat, Qalen və başqa yunan alimləri tibb elmini qədim misirlilərdən, Yaxın Şərq İran və Azərbaycan əhalisindən öyrəndilər. Daha sonrakı dövrlərdə Hippokratın və Qalenin irsinə əsaslanan İbn Sina, Seyid İsmayıl Cürcani, Əbubəkir Razi, Əli İbn Abbas, İbn Baytar, İbn Kəbir və başqa dahi Şərq alimləri tibb elmini daha da yüksək zirvələrə ucaltdılar. Hippokrat cəmi 200, qədim hindlilər isə 760 dərman bitkisini tanıdığı halda, İbn Sina və başqa müsəlman alimləri öz əsərlərində 2600 dərman maddəsindən, o cümlədən 1400 dərman bitkisindən söhbət açırlar. Ona görə də İslam təbabətinin dərindən öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Tərcümə və İnformasiya” şöbəsində hazırlanmış və şöbənin 21 dekabr 2011-ci il tarixli iclasında (protokol №3) müzakirə olunaraq müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrində və respublika elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində tədqiq olunan mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın işlənmə dərəcəsi şərh edilmiş, dissertasiyanın predmeti, məqsəd və vəzifələri qeyd edilmiş, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və elmi-praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı **“Orta və Yaxın Şərqdə tibb elminin təşəkkülü və inkişafı”** adlanır. Bu fəslin özü dörd yarım-fəsildən ibarətdir. **“İslamiyyət dövrü”** adlanan birinci yarım-fəsildə tibbin tarixi barədə ümumi məlumat verilmiş, İslam dininin zühurundan əvvəl təbabət sahəsinin vəziyyətindən danışılmış, 4 mühüm səhiyyə və tibb mərkəzi (İsgəndəriyyə və daha sonra Entakiyyə), Süryani (Nəsibin və daha sonra Edessa), Hind və İran (Condişapur) barədə məlumat verilmiş, İslam dövründə tibb elmlərinin inkişafında İslam dininin əvəzsiz roluna toxunulmuş, İslam sivilizasiyasının əvvəlində tərcümə dövrü (tərcümə hərəkəti və “Beytül-hikmə”nin yaradılması) barədə əhatəli məlumatlar verilmiş, novatorluq hərəkəti və tibb sahəsi üzrə yazılmış yeni əsərlərə toxunulmuş, o dövrdə (X-XII) cərəyan edən proseslər analiz edilmiş və yaşayıb yaratmış alimlər barədə dolğun məlumatlar yer almış, **“Azərbaycanda tibbin tarixi”** adlanan ikinci yarım-fəsildə isə Azərbaycanda tibbin tarixi barədə maraqlı məqamlara toxunulmuşdur.⁶ Zaman keçdikcə Azərbaycanda ənənəvi təbabət güclənmiş və bu səbəbdən Orta əsrlərdə Azərbaycanda ənənəvi təbabəti daha çox “türkəçarə” (turkachara), yəni türkün çarəsi adlandırılmışdır.

Qədim Azərbaycanda, cərrahiyyə ilə bağlı xəstəliklər “sınıqçı” (fracture healers) adlanan şəxslər tərəfindən müalicə edilirdi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda “dəllək” adlandırılan şəxslərdə var idi ki, onlar diş çəkmək, həcamət, yaralarda yığılan iltihabları təmizləmək və banka qoymağı da bacarırdılar. Azərbaycanda erkən vaxtlar “laryngologist” – “çöpçü” adlandırılan xalq həkimləri də var idi ki, bu yol ilə şəfa verənlər qidanın və kiçik sümüklərin qalıqlarından, burun boşluğunu və boğazı təmizləmək

⁶Ələkbərli F. Tibbə aid əsas əlyazma mətnləri. <http://www.alakbarli.aamh.az/index.files21.htm>

üzrə ixtisaslaşmışdılar. VIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın üç böyük tarixi zonasında bir neçə müalicə mərkəzləri qurulmuşdu ki, bunlar da Təbrizdə “Darüş-şəfa” Tibb Mərkəzini (XIII-XIV əsrlər) xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bundan əlavə Şərqi və Qərbi Azərbaycan vilayətlərində, Ərdəbil və Zəncan şəhərlərində təxminən 67 böyük xəstəxana inşa edilmişdi.

“İslam ölkələrində xəstəxanalar, əczaxanalar və tibbi xidmət” adlanan üçüncü yarımfəsildə isə tibb tarixində ilk alimlər və düşüncə sahiblərindən söz açılmış, İslam ölkələrində tanınmış və mötəbər xəstəxanaların adları və fəaliyyət istiqamətləri sadalanmış, müsəlman dünyasının tanınmış təbibləri və onların əsərləri barədə geniş məlumatlar verilmişdir.⁷ Xəstəxanalar səhiyyə və müalicə xidmətləri göstərməkdən əlavə tibb elmlərinin əsas tədris məkanları sayılırdılar.

Condişapurdan başqa müsəlman dünyasının şərqində və qərbində belə xəstəxanalar şöhrət qazanmışdılar. Dəməşqin Nuri xəstəxanalarında tədrislə yanaşı müəllimlər, mütəxəssislər və tələbələrin iştirakı ilə tibbin müxtəlif sahələri barədə elmi diskussiyalar təşkil olunurdu. Təbrizin Rəbi-Rəşidi xəstəxanasında da belə idi.

“İslam dünyasında ilk tibbi ensiklopediyaların yaranması” adlanan dördüncü yarımfəsildə isə bu kimi topluların hazırlanma tarixçəsinə, müəlliflərinə, əhatə etdikləri mövzulara toxunulmuş, “dəyişkənlik prosesi” adlanan zaman kəsiyində müsəlman şərqində ensiklopediyaların hazırlanması metodlarından söz açılmış, VII-XI əsrlərdə nəşr edilmiş ensiklopediyaların adları və əhatə etdikləri mövzular barədə qısa və dəqiq məlumatlar qeyd olunmuş, XI-XIX əsrdə elmi əsərlərin yazılması prosesi araşdırma obyektinə olmuşdur.⁸

Dissertasiyanın ikinci fəslində “**Zəxirəyə-Xarəzmşahi**” əsəri və onun təhlili adlanır. Bu fəslin özü 3 yarımfəsildən ibarətdir.

“Xarəzmşahlar dövlətində tarixi, ictimai, elmi və mədəni mühit” adlanan birinci yarımfəsildə ilk öncə Xarəzm tarixi və

⁷ Ələkbərli F. Orta əsr Azərbaycanının və qonşu ərazilərin tibb mərkəzləri. <http://www.alakbarli.aamh.az/index.files/12.htm>

⁸ Ələkbərli F. Azərbaycan tibbinin kronologiyası / Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, I c., İstanbul, 2008, s. 85

coğrafi mövqeyi, daha sonra isə buradakı iqtisadi və ictimai vəziyyət barədə məlumat verilir. Xarəzmdə elm və mədəniyyət sahəsindəki proseslər şərh edilir. X əsrdə müsəlman ölkələri arasında mövcud olan düşmənçilik və savaqlara baxmayaraq, elm və təhsil sahələri durmadan inkişaf edirdi. Tanınmış alimlər, düşüncə sahibləri əmirlər və şahların himayəsi altında böyük nailiyyətlər əldə edirdilər. Bu arada Mərv, Nişapur, Xarəzm və digər mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan şəhərlər həlledici rol oynayırdılar. Bunların içərisində Xarəzmin adı xüsusilə qeyd olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, Xarəzm dünyada elmi təkamül və inkişafa malik şəhər kimi şöhrət qazanmışdı. Bu şəhər xüsusi əhəmiyyət daşımaqla mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılırdı. Xüsusilə İslam dövründə müsəlmanların insanları elm və biliklərə yiyələnməyə təşviq etməsinə nəzərə alaraq, bu torpaq bir neçə böyük alim yetişdirmişdir. Buna görə də Xarəzmdə əldə olunan elmi nailiyyətlər bir çox müasir elm sahələrinin özülünü təşkil edir.

“Seyid İsmayıl Cürcaninin həyat və yaradıcılıq yolu” adlanan ikinci yarımfəsildə tibb elmində öz sözünü demiş, böyük nailiyyətlərə imza atmış bu dahi şəxsiyyətin həyatı, yaradıcılığı və müəllifi olduğu əsərlər barədə əhatəli məlumat verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, İslam dünyasının tanınmış və görkəmli təbibi sayılan Seyid İsmayıl Cürcani, tibb, əczaçılıq, hikmət və əxlaq barədə yazdığı qiymətli və dəyərli əsərləri və yazıları ilə şöhrət tapmışdır. O, şöhrətinə baxmayaraq həyatı və yaradıcılığı barədə çox az məlumatı olan alimlərdən biridir. Hal-hazırda Cürcani barədə əldə olan məlumatlar müxtəlif mənbələrdən və qaynaqlardan toplanaraq bir araya gətirilmişdir. Cürcaninin müəllifi olduğu əsərlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda şərhə verilmişdir. Bu yarımfəsildə Cürcaninin Xarəzmşahlar sarayına gəlişi və oradakı fəaliyyəti barədə məlumat verilir.⁹

“Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri və onun digər tibb əsərlərinin yazılmasında rolu” adlanan ikinci fəslin üçüncü yarımfəslində qeyd olunur ki, İbn Sinanın vəfatı ilə tibb elmi və təbabət sahəsindəki inkişaf dayandı. Ondan sonra birinci və ikinci

⁹ الگود، سیریل، تاریخ پزشکی ایران و سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه دکتر باهر فرقانی، تهران، انتشارات امیر قدیانی، عباس، تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره عزنویان و خوارزمشاهیان، تهران، کبیر، چاپ سوم، 1386 انتشارات فرهنگ مکتوب، 1384،

nəsil şagirdlər – Übeydullah Cüzcani, Şərəfülzaman Məhəmməd Eyləqi, İbn Əbi Sadiq və Seyid İsmayıl Cürcani, Əbu Əli Sinanın tibb elminin inkişafında yandırdığı məşəlin şölələrini yeganə daşıyanlar idi. Lakin Seyid İsmayıl Cürcaninin tibb elmində mühüm iz qoyan digər təbiblərdən üstün cəhətləri bundan ibarət idi ki, o, ilk dəfə olaraq fars dilində qələmə alınan və təbabət barədə biliklər və dəyərli məlumatları özündə əks etdirən əsərlərin müəllifi idi. Bu əsərlərdən hər biri ayrı-ayrılıqda spesifik cəhətlərə malik idilər. Cürcaninin digər xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarət idi ki, o, şəxsən özünün, iranlı və qeyri-iranlı olan sələflərinin bilik və təcrübələrini yazdığı əsərlər və kitablarda oxuculara təqdim edirdi. Cürcanini tam cəsarətlə İslam dünyasında elm, ədəbiyyat, mədəniyyət və fəlsəfə sahəsində dahi simalardan biri adlandırmaq olar. O, İslam dünyasında ən bilikli, ən təcrübəli və ən peşəkar alimlərindən biri olaraq Hippokratdan tutmuş İbn Sinaya qədər tibb sahəsində uzun illər boyu əldə olunan nailiyyətlər, təcrübələr və tədqiqatların nəticələrini bir araya gətirərək fars dilində dolğun və əhatəli bir əsər yaratmışdır. Cürcani “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərini yazmaqla İslam dünyasında tibb elmində yenilik və tərəqqi dövrünü zirvə nöqtəsinə çatdırdı və özündən sonra ənənəvi təbabət barədə əhatəli və dolğun bir toplunu gələcək nəsillərə miras qoydu. “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin yazılmasından sonra o, çox qısa bir zamanda böyük şöhrət qazandı. Seyid İsmayıl Cürcani Zəxireye-Xarəzmşahi əsərini tibb elmi üzrə fəaliyyət göstərən tələbələr və alimlər üçün dəyərli mənbə olduğunu vurğulayaraq bu əsərin tibb üzrə yazılan digər böyük və dəyərli əsərlərlə - Calinusun “Sete Əşr”, Razinin “Əlhavi”, Əli İbn Abbas Mocusunin “Kamilus-Sənaət”, Əbu Səhl Məsihin “Səd Bab” və İbn Sinanın “Qanun” əsəri, ayaqlaşdığını bildirmişdir. Onun “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri və digər kitablarının çoxsaylı nüsxələrinin İranın və digər Qərb və Asiya ölkələrinin kitabxanalarında mövcud olması Cürcaninin düşüncə və nəzəriyyələrinin dünyanın uzaq nöqtələrində belə geniş miqyasda nüfuza malik olmasının göstəricisidir. Bu fəsildə ən böyük tibbi ensiklopediya kimi tanınan “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri orta əsrlərdə tibb barədə yazılan digər mötəbər mənbələrlə (İbni Sinanın “Qanun” kitabı və. s) müqayisə edilir. Əsərin spesifik xüsusiyyətlərindən danışılır və onu digər mənbələrdən fərqləndirən

amillərə toxunulur. Qeyd etmək lazımdır ki, Cürcaninin işinin digərləri ilə müqayisədə üstün cəhətlərindən biri tibb və səhiyyə elmi barədə fars dilində əhatəli və dolğun bir kitabların yazılmasından ibarətdir ki, bu kitabların hər biri özlərinə məxsus xüsusiyyətlərlə digərlərindən seçilmişlər. Eyni zamanda bu kitablarda müəllifin şəxsi təcrübələri və müşahidələri ilə yanaşı, digər iranlı və xarici alimlərin və təbiblərin tibb sahəsindəki nailiyyətləri və bilikləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, sələflərin təcrübə və düşüncələrinə istinad etmə, bu nəzəriyyələrin təkrar sınaqlardan keçirilməsi bir çox şübhəli qalan və sual doğuran məqamların aydınlaşmasına gətirib çıxarır. “Əl-Əğraz” kitabının girişində deyilir: “Bu kitabda heç bir elmi mövzu unudulmamışdır. Onlar barədə ayrı-ayrılıqda araşdırma və tədqiqat aparılmış, tam olaraq öyrənilmişdir”.

“Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri (doqquzuncu cild) tibbi mövzulardan başqa əczaçılıq elmində də dəyərli və qiymətli əsərlərdən sayılır. Xəstəliklərin növlərə bölünməsi, onların ayrı-ayrılıqda şərhini verilməsi istiqamətində Cürcaninin istifadə etdiyi metodlar da diqqət çəkən məqamlardandır. Onun əsərləri İbn Sinadan sonrakı dövrdə tibb elmlərinin hansı səviyyədə olmasının göstəricisidir. “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri elə bir xəzinədir ki, onda yalnız tibb elmi barədə qədim nəzəriyyələr deyil, əczaçılıq elmi barədə də dəyərli fikirlər və metodlar öz əksini tapmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən də əsərin üstün cəhətləri özünü göstərir. Belə ki, əsərdə bir çox müalicəvi xassəyə malik olan bitkilər və dərman preparatlarının adları fars dilində qeyd olunmuşdur. “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri tibbi terminləri, insan orqanlarının adlarını, müxtəlif xəstəlikləri və dərman preparatlarını özündə cəmləşdirən mühüm və maraqlı bir topludur. Bu əsərdə istifadə olunan tibbi terminlərin bir çoxu fars dilində göstərilmişdir və buna görə də ən dolğun və əhatəli əsərlərdən biri sayılır. Cürcani “Zəxireye-Xarəzmşahi” adlı kitabının dərman preparatlarından bəhs olunan hissəsində sadə və mürəkkəb dərmanların adlarını ərəb dilində yazsa da bir çox dərmanların adlarını fars dilində qeyd etmiş və onların oxunuş qaydasını göstərmişdir. Cürcaninin öz dili ilə desək, xəstəliklər barədə əhatəli və dolğun məlumatları özündə cəmləşdirən fars dilində yazılmış ikinci belə bir əsər yoxdur. Onun sözlərinə əsasən təbabətlə məşğul olanlar çoxsaylı kitabları mütləq etmək

problemi ilə üzləşirlər. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Cürcani əksər hallarda təbiblərin üzləşdikləri bu problemin həlledilməsi, onların daha az vaxt sərf etməklə istədikləri məlumatları asanlıqla əldə etmələri, xəstələrin qısa zaman ərzində müayinə edilərək düzgün metodlarla müalicə edilmələri üçün mötəbər, əhatəli, dolğun və sadə dildə yazılmış gözəl və nəfis bir əsər yazaraq gələcək nəsillərə miras qoydu. Fəslin “Cürcaninin Zəxireye-Xarəzmşahi və digər əsərlərini təsiri altında olan yazılar” adlanan sonuncu yarım-fəslində müəllifin əsərlərinin ondan sonra yazılan kitablara təsirindən bəhs olunur. Sözü əsil mənasında onun “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri başda olmaqla digər əsərləri bir çox alimlər və tədqiqatçıların stolüstü kitabları olmuşdur. Məhz bu əsərlər sayəsində tibb elmi müasir dövrümüzdə qədər böyük bir inkişaf yolunu arxada qoymuşdur.¹⁰

Dissertasiyanın **“Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin nüsxələri və məzmunu**” adlanan üçüncü fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsildə “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin mövcud olan əlyazma nüsxələri, nəşr tarixi, quruluşu və yazılış üslubu”ndan bəhs olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin fars dilində yazılması və elmi baxımdan böyük dəyərə malik olduğunu nəzərə alaraq, Cürcaninin vəfatından sonra iranlı təbiblərin bir çoxu ondan çoxsaylı nüsxələr çıxarmışlar. 10 cildlik “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri altıncı cildin əlyazma nüsxələri digərləri ilə müqayisədə daha çoxdur. Çünki xəstəliklərdən bəhs edən bu cild təbiblər tərəfindən daha çox istifadə olunmuş və onların stolüstü kitabı olmuşdur. Əsərin ən qədim nüsxəsi (kitabət tarixi: 1152, 1178 və 1190) Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan nüsxədir. Əsərin daha bir qədim nüsxəsi (kitabət tarixi: 1189) İslam Şurası Məclisinin bir sayılı kitabxanasında saxlanılır. Eləcə də bir neçə naqis nüsxə Təbrizin Milli Kitabxanasında və ilk altı cildi (1286-cı ildə dərc olunmuş) Mənuçöhr Bərzgər Kitabxanasında saxlanılır. Əsərin nüsxələrinin əksəriyyəti nəsx və nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Bu başlıqda həmçinin əsərin müxtəlif ölkələrdə çap olunan nüsxələrindən danışılır. “Zəxireye-Xarəzmşahi” kitabının şöhrəti və

¹⁰ Brockelmann, Karl, Geschichte der arabischen litteratur. II p. 641, V. suppl. I, Published by E.J. Brill in Leiden, 1943; Shams Ardakani, M R, Moatar, F, “A Research Conducted on the Life and Works of Hakim Sayyid Esmail Jurjani”, Journal of International Society for the History of Islamic Medicine (ISHIM), Vol 4, No 7, 2005.

əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu əsər ibri, ordu və türk dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu kitabın qızdırmalardan bəhs edən hissəsi 1846-cı ildə (h.q təqviminə il 1282-ci il) Hindistanda daşbasma yolu ilə çap edilmişdir. Siril Elqud “İranda tibbin tarixi” adlı kitabında belə qeyd etmişdir ki, Zəxireye-Xarəzmşahi əsəri ibri dilinə tərcümə edilmişdir və onun naqis nüsxələri Paris Milli Kitabxanasında (NO:1169) saxlanılır.¹¹ Bundan başqa professor Edvard Braun “İslam tibbinin tarixi” adlı kitabında yazır: “Zəxireye-Xarəzmşahi” kitabının ordu dilinə tərcümə edilmiş nüsxəsi daşbasma yolu ilə Hindistanda çap edilmişdir”.¹² Eyni zamanda bu əsər 1574-cü ildə Əbül-fəz Məhəmməd ibn İdris tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Əsərin quruluşu və yazılış üslubundan bəhs olunur. Belə ki, Cürəni yuxarıda qeyd olunan mövzuların daha aydın və məqsəduyğun formada qələmə alınması və kitabın sistemli və nizamlı şəkildə yazılması üçün “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərini 9 cildə nizamladı. Daha sonra ona bir cild “Ədviyyə Müfrədə” də əlavə edilmiş və cildlərinin sayı ona çatmışdır. “Zəxireye-Xarəzmşahi” ensiklopediyasının hər cildi bir neçə hissədən, hər hissə müxtəlif mövzulardan bəhs edən bir neçə fəsildən ibarətdir. Ensiklopediya elə bir nəfis tərtibatla hazırlanmışdır ki, oradakı mövzular çox sadə və anlaşılan formada oxucuya çatdırılır.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslində “**Əsərin mahiyyəti və elmi məzmunu**” şərh olunur. Cürəni tibb və xəstəliklərlə bağlı olan bütün mövzuları sadə və anlaşılan formada oxuculara çatdırmağa nail olmuşdur ki, məhz bu xüsusiyyətdə bu əsəri digərlərindən fərqləndirir. O, yazır: “.....Hər hansı bir elm barədə yazılan kitab fayda və xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir. Bu kitab isə dolğun və hər bir sahəni əhatə edən əsərdir. Təbib maraqlandığı bütün sahələr bu kitabda öz əksini tapmışdır. Bəllidir ki, bu cür tərtibatda buna oxşar digər kitab mövcud deyildir. Tibb barədə çoxlu böyük kitablar yazılmışdır. Lakin elə bir kitab yoxdur ki, tədqiqatçı (təbib) onu araşdırdıqdan sonra daha ətraflı biliklər əldə etmək üçün digər kitablara müraciət etməsin. Bu kitab isə elə bir nəfis tərtibatla

¹¹ اکرم ارجح و همکاران، کتاب شناسی نسخ خطی پزشکی ایران، تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، 1371

¹² براون، ادوارد گر انویل، تاریخ طب اسلامی، مترجم: مسعود رجب نیا، ناشر: علمی و فرهنگی، 1384:الگود، سیریل، تاریخ پزشکی ایران و سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه دکتر باهر فرقانی، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، 1386

hazırlanıb ki, onu müəliə edən zaman digər kitaba müraciət etməyə ehtiyac qalmır....”¹³ Bununla da, min il bundan öncə Cürcaninin qeyd olunan mövzulara diqqətlə yanaşması insanın fiziki durumuna və səhhətinə nə dərəcədə əhəmiyyət verməsinin göstəricisidir. Onun bu sahəyə dair baxışları hal-hazırkı zamanda da gündəmədir və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cürcani sağlamlıq və məzac, qidalanma, gigiyena və profilaktik tədbirlər barədə ətraflı məlumatlar vermiş, son dərəcə düşünülmüş mülahizələr irəli sürmüşdür. Eyni zamanda Cürcani geyim əşyalarına və onların insanın sağlamlığındakı təsirinə xüsusi diqqətlə yanaşmışdır.

Üçüncü fəslin sonuncu yarımfəslə “**Zəxireye-Xarəzmşahi**” kitabında tibbi tövsiyələr və onların müasir tibbi nəzəriyyələr baxımından dəyərləndirilməsi” adlanır. Seyid İsmayıl Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərində tibbi sahələr barədə müxtəlif mövzular araşdırma obyektinə olmuş, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün effektiv olan müxtəlif növ dərman preparatlarına toxunulmuş, tibbi terminlərin adları ərəb və fars dillərində verilmişdir ki, bu terminlər ondan sonrakı alimlər tərəfindən geniş formada tətbiq edilmişdir. Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir dövrümüzdə hazırlanan dərman preparatlarında bir çox hallarda Cürcaninin tibb və əczaçılıq üsullarından istifadə olunur. O, ensiklopedik əsər sayılan “Zəxireye-Xarəzmşahi”ni fars dilində yazmaqla İranda tibb elminin incəliklərinin İran alimləri və tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilməsi üçün münasib şərait yarandı. Daha tibbi materialları öyrənmək üçün ərəb dilini bilməyə ehtiyac qalmırdı. Siril Elqud belə yazır: “Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri ingilis dili ədəbiyyatının formalaşmasında İncilin oynadığı mühüm rol kimi fars dili ədəbiyyatının formalaşmasında böyük rolə malik olmuşdur”.¹⁴

Eyni zamanda Cürcani “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərini yazmaqla tibbə dair ensiklopedik əsərlər yazılmasında yeni bir hərəkatın əsasını qoydu ki, bu iş daha sonralar XVIII-XIX əsrlərdə

¹³ جرجانی، سیداسماعیل، ذخیره خوارزمشاهی، چاپ عکسی از روی نسخه خطی، به کوشش سعیدی سیرجانی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، 1355: جرجانی، سیداسماعیل، ذخیره خوارزمشاهی، تصحیح و تحشیه محمدرضا محروی، تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، 1380،

¹⁴ الگود، سیریل، تاریخ پزشکی ایران و سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه دکتر باهر فرقانی، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، 1386.

geniş tətbiq olunmuşdu. “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsəri ilə yaxından tanış olan şəxslər bu əsərdə müxtəlif xəstəliklər, eləcə də qadın və uşaq xəstəlikləri, onların müalicə metodları, insan bədəninin anatomiyası, ayrılıqda bədən orqanlarının ifa etdikləri funksiyaların dəqiq şərh, cərrahiyyə əməliyyatının formaları, müxtəlif bitki və heyvan mənşəli dərman preparatları, müasir dövrümüzdə dəbdə olan ənənəvi təbabət metodları və bir çox digər məqamları mütaliə edən zaman sözün əsil mənasında əsərin müəllifinin dahiliyi, peşəkarlığı, dəqiqliyi və müdrikliyinə valeh olur.¹⁵ Cürcani insan bədəninin zahiri görünüşü və ya daxili orqanlarını öz müşahidələri və əsaslandırmaları ilə gözəl bir formada izah etmiş, bütün bu gözəlliklərə görə daima təkrarlı şəkildə Yaradana şükür etmişdir. Hələ min il bundan öncə o, indiki dövrün bir nömrəli problemi olan qadın və kişi sonsuzluğuna toxunmuş bu barədə dəyərli tövsiyələr və mülahizələr irəli sürmüşdür.¹⁶

“Nəticə”də tədqiq olunan problemlə bağlı ümumiləşdirmələr aparılaraq elmi nəticələr çıxarılmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin nəşr olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Hosseini SF, Alakbarli F, Ghabili K, Shoja MM. Hakim Esmail Jorjani (1042-1137 AD): Persian physician and jurist. *Journal of Archives of Gynecology and Obstetrics*, Vol.284, 2011, №3, p. 647-650.

2. Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərinin yazılmasında istifadə olunan mənbələr // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası, 2010, № 4, s. 153-157.

3. “Zəxireye-Xarəzmşah” əsərində Cürcaninin tibbə aid fikirləri // Tarix və onun problemləri, 2010, №2, s. 263-266.

4. Analytical inquiry of “Zakhira-i Kharazm'shahi” as the most important encyclopedia in medicine in 12th century AD // Tarix və onun problemləri, 2011, № 1, p. 255-262.

¹⁵ Shoja MM, Tubbs RS, Ardalani MR, et al. Anatomy of the cranial nerves in medieval Persian literature: Esmail Jorjani (AD 1042-1137) and the Treasure of the Khwarazm Shah. *Neurosurgery*. 2007.

¹⁶ Ameli N.O. Avicenna and trigeminal neuralgia, *J Neurol Sci* 2, 1965; Standring S. The Gray's Anatomy: The Anatomical Basis of Clinical Practice, 40th edition. Churchill-Livingstone, Elsevier; 2008.

5. Seyid İsmayıl Cürcaninin tibbə aid əsərləri // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası, 2011, №4, s.158-162.

6. İslam ölkələrindəki xəstəxanaların tarixi / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri XII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 3 iyun 2011, s.281-262.

7. Golzari SE, Khodadoust K, Alakbarli F, Ghabili K, Khalili M, Abbasnejad F, Hosseini SF. Sleep paralysis in medieval Persia - the Hidayat of Akhawayni (?-983 AD). Neuropsychiatr Dis Treat. 2012; 8:229-34. Epub 2012 Jun 6.

8. Yazdchi M, Hosseini SF, Ghabili K, Golzari SE, Valizadeh L, Zamanzadeh V. Neonatal care and breastfeeding in medieval Persian literature: Hakim Esmail Jorjani (1042-1137AD) and the Treasure of King Khwarazm. Life Science Journal. 2013;10(1): 115-120.

9. Agutter PS, Shoja MM, Tubbs RS, Rashidi MR, Khalili M, Hosseini SF, Ghabili K, Cohen-Gadol AA, Loukas M. Hysterical paralysis and premature burial: a medieval Persian case, fear and fascination in the West, and modern practice. J Forensic Leg Med. 2013 Apr;20(3): 133-135.

10. "مقایسه تطبیقی دیدگاه طب سنتی(اخوینی، ابن سینا و جرجانی) درمورد تشریح بافت چشم با نظرات پزشکی نوین"، خلاصه مقالات سمینار سراسری روش های نوین آموزش در علوم تشریحی، تبریز، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی تبریز، 1388، صص 32-31

11. "شرح فهرست موضوعات کتاب اول از ذخیره خوارزمشاهی درباب تشریح ومقایسه با کتب قبل وبعد از آن"، خلاصه مقالات سمینار سراسری روش های نوین آموزش در علوم تشریحی، تبریز، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی تبریز، 1388، ص

WORK SAYED ISMAIL JURJANI “ZAKHIRAI-KHAREZMSHAHI” AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF MEDICAL SCIENCE

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion, list of references and supplements.

The jurisdiction of the actuality of the topic, define mined by the degree of elaboration, made concrete goal, objectives, theoretical and methodological bases, scientific novelty and practical importance of the study.

The first chapter, entitled “Formation and development of medical science in the Middle and Near East” consists of four sections. In the first section we are talking about the history of the development of medical sciences on Islam, and in the second section, we study the history of medicine in Azerbaijan. In the third section, we are talking about hospitals, pharmacists and medical services in Islamic countries. In the fourth section we discussed the subject of a first medical encyclopedia the Islamic world.

The second chapter, entitled “Work of Zairei-Kharezmsahi and its analysis” consists of three sections. In the first section we are talking about the city Kharazm and social situation, the historical, scientific and cultural atmosphere during Kharezmsahi. in the second section, we are talking about the life and work of Sayed Ismail Jurjani, and the third section “Zairei-Kharezmsahi” and its role on compilation of other works.

Third chapter entitled “Copies the contents of Zairei-Kharezmsahi” consists of three sections. In the first section we are talking about copies of the content of the product “Zairei-Kharezmsahi” and date of publication. In the second of the on the nature and content of the product, and in the third section, medical advice in the product “Zairei-Kharezmsahi” and the evaluation of these councils in terms of modern medical theories.

In conclusion, given the general conclusions of the thesis.

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ЗАХИРЕИ-ХАРЕЗМШАХИ» САИДИ
ИСМАИЛА ДЖУРДЖАНИ И РОЛЬ ЭТОГО
ПРОИЗВЕДЕНИЯ В РАЗВИТИИ МЕДИЦИНЫ
РЕЗЮМЕ**

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы и приложений.

В введении обосновывается актуальность темы, определяется степень ее разработанности, конкретизируется цель, задачи, теоретико-методологические основы, научная новизна и практическая значимость исследования.

Первая глава под названием «Сформирование и развитие медицинской науки в Среднем и Ближнем Востоке» состоит из четырех параграфов. В первом параграфе речь идет об истории развития медицинских наук на ислам, а во втором разделе изучаются истории медицины в Азербайджане. В третьем параграфе речь идет о больницах, фармацевтов и медицинских услуг в Исламских государствах. В четвертом параграфе предметом обсуждения является первые медицинские энциклопедии Исламского мира.

Вторая глава под названием «Произведение Захирей-Харезмшахи и его роль в развитии медицинской науки» состоит из трех параграфов. В первом параграфе речь идет о городе Харазм и его социальном положении. Во втором параграфе, об исторической, научной и культурной атмосфере в период Харезмшахов, в третьем параграфе речь идет о жизни и творчестве Саид Исмаил Джурджани, а четвертом параграфе о роли произведения Захирей-Харезмшахи в развитии медицинской науки.

Третья глава под названием «Копии и содержание Захирей-Харезмшахи» состоит из 3 параграфов. В первом параграфе речь идет о копиях и содержании произведения «Захирей-Харезмшахи». Во втором о дате публикации и современных изданиях, в третьем о структуре и стиле написания произведения, о сути и содержании произведения, медицинских советах в произведение «Захирей-Харезмшахи» и оценке этих советов с точки зрения современных медицинских теорий.

В заключении даются общие выводы диссертационной работы.

Çapa imzalanmışdır: 20.09.2013

Formatı: 60/84, 16/1

Sifariş: 67

Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ**

На правах рукописи

САИД ФАЗИЛ МИРМУГАММЕД оглы ГУСЕЙНИ

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ЗАХИРЕИ-ХАРЕЗМШАХИ» САИДИ
СМАИЛА ДЖУРДЖАНИ И РОЛЬ ЭТОГО
ПРОИЗВЕДЕНИЯ В РАЗВИТИИ МЕДИЦИНЫ**

Специальность: 5506.00 – Специализированная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертация на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

НАХЧЫВАН – 2013